

Η Θεσσαλονίκη στην ιστορία των χαρτών

Ευάγγελος Λιβιεράτος

Η Θεσσαλονίκη είναι η μόνη πόλη, από όσες περιλαμβάνονται στον γεωγραφικό χώρο της σημερινής ελληνικής επικράτειας, που απεικονίζεται με μια εντυπωσιακή συνέχεια στους σωζόμενους χάρτες, από τον πρώιμο μεσαιώνα μέχρι σήμερα. Είναι παρούσα σε αντιπροσωπευτικούς χάρτες της χαρτογραφικής ιστορίας, μερικοί από τους οποίους αποτελούν σταθμούς στην εξέλιξή της. Μερικές φορές, η χαρτογραφική παρουσία της πόλης αναδεικνύεται και ως εμβληματική, άξια ιδιαίτερης προσοχής, μελέτης και ερμηνείας, εφόσον από αυτή φαίνεται η παγκόσμια ιστορική ακτινοβολία που έχαιρε σε διάφορες φάσεις της ιστορίας.

Στην περίοδο κατά την οποία ιδρύθηκε η Θεσσαλονίκη, τον 4ο αι. π.Χ., οι γνώσεις στον ελληνικό κόσμο γύρω από τις επιστήμες και τις τεχνικές που συνδέονται με την «περιγραφή» της γης, ήταν ήδη πολύ προηγμένες (*γράφειν την γην* σήμαινε στα ελληνικά και τη *λεκτική* και τη *γραφική* περιγραφή του γήινου χώρου). Για περίπου τρεις αιώνες καλλιεργούνταν οι επιστήμες και οι τεχνικές της απεικόνισης του γεωχώρου, όπως γνωρίζουμε όχι μόνο από τα επιστημονικά κείμενα και τις ιστορικές πηγές, αλλά ακόμη και από το αρχαίο θέατρο, με κορυφαίο παράδειγμα τις σαφέστατες και εκπληκτικά προχωρημένες, για την εποχή, χαρτογραφικές αναφορές στις αριστοφάνειες *Νεφέλες*, εμπλουτισμένες όχι μόνο από ιδεολογικές νύξεις σχετικά με τη διαχείριση του γεωγραφικού χώρου, αλλά και από συγκεκριμένες γεωμετρικές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν το επίπεδο των γνώσεων της εποχής.

Όταν η Θεσσαλονίκη άρχιζε τα πρώτα βήματά της στην ιστορική της πορεία, ο ελληνικός κόσμος της *αποτύπωσης* και της *απεικόνισης* είχε να επιδείξει μια έντονη δραστηριότητα. Την οριοθετούν με σαφήνεια και ακρίβεια τα έργα του Αριστοτέλη, πατέρα της έννοιας της *γεωδαισίας* και των αποδείξεων περί της σφαιρικότητας της γης, του Δικαίαρχου, εισηγητή του ορθογωνίου συστήματος αξόνων για τη γεωγραφική αναφορά των τόπων (των αξόνων, με αρχή τη Ρόδο, που ονομάζονταν *διάφραγμα* και *κάθετος* προς αυτό) και του Ευκλείδη, θεμελιωτή μιας γεωμετρίας που όχι μόνο επιζεί μέχρι τις μέρες μας, αλλά και αποκτά μια σύγχρονη διάσταση με τη δικαίωση της *ψηφιακής* του αντίληψης περί της περιγραφής του κόσμου¹, την οποία απολαμβάνουμε σήμερα.

Αλλά εκτός των τριών αυτών κορυφαίων του 4ου αιώνα π.Χ., στους οποίους πρέπει να προστεθεί και ο Πυθέας ο Μασσαλιώτης, σημαντική ήταν για την *αποτύπωση* και την *απεικόνιση* τον αιώνα αυτόν, και η συμβο-

λή της πρώτης στην ιστορία, γεωστρατηγικού χαρακτήρα, οργανωμένης και συστηματικής διεύρυνσης των οικουμενικών οριζώντων του μέχρι τότε ελληνικού κόσμου, που αποτελεί η εκστρατεία του Αλέξανδρου. Η μέθοδος και η πρακτική του σώματος των μακεδόνων τοπογράφων, των *βηματιστών*, αλλά και η στρατηγική σημασία που είχε για τον στρατό αυτόν ο ρόλος του σώματος αυτού, όπως αποδεικνύεται από την οργάνωση και το επίπεδο διοίκησής τους, αποδεικνύουν ότι ο Αλέξανδρος εφάρμοσε στην όλη στρατηγική της εκστρατείας τις γνώσεις και τα επιτεύγματα της εποχής του, σχετικά με την καταγραφή και την περιγραφή του γεωχώρου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, μετά τον Αλέξανδρο και για όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 4ου μέχρι τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, ένα πλήθος ανώνυμων χαρτογράφων εξειδίκευσε πρακτικά τα σχετικά αποτελέσματα της εκστρατείας, παραδίδοντας πλήθος μετρητικών και περιγραφικών γεωμετρικών δεδομένων, από οδοιπορικά και περίπλοες και από αποστάσεις και προσανατολισμούς, στην επόμενη μεγάλη χαρτογραφική εποχή του 3ου και 2ου π.Χ. αιώνα, των Αρχιμήδη, Ερατοσθένη, Απολλώνιου, Κράτη και Ίππαρχου. Είναι τότε που, με εμπειρωμένη ήδη την σφαιρικότητα της γης, υπολογίζεται για πρώτη φορά η σχεδόν ακριβής διάστασή της (Ερατοσθένης) και συζητείται η λογική της γεωγραφικής κατανομής της Οικουμένης (Κράτης) ακόμα και σε περιοχές, οι οποίες θα ανακαλυφθούν 16 έως 17 αιώνες αργότερα. Από τότε επίσης, καθιερώνεται (Ίππαρχος) και η έννοια της αμφιμονοσήμαντης αναφοράς ενός τόπου πάνω στη σφαιρική γήινη επιφάνεια με ένα ζεύγος αριθμών, τις γεωγραφικές συντεταγμένες. Είναι το βήμα προς τα εμπρός, για την πραγματοποίηση του μεγάλου motto του Ευκλείδη, περί της ψηφιακής περιγραφής της γης, η οποία, αφού θα περάσει από τον σταθμό του Κλαύδιου Πτολεμαίου, θα έπρεπε να περιμένει μέχρι τον 21ο αιώνα για να φανεί ότι δεν ήταν απλά ένα ευκλείδειο σχήμα λόγου!

Στους επόμενους τρεις αιώνες, από τον 1ο π.Χ. μέχρι τον 2ο μ.Χ., οι επιστήμες της αποτύπωσης και της απεικόνισης της γης συνεχίζουν τη θετική τους πορεία. Από την τεχνολογική και μετρητική πλευρά, τα επιτεύγματα των Αλεξανδρινών (Ήρων) και των Ροδίων (Ποσειδώνιος) και από τη διαλεκτική, τη γεωγραφική – ιστορική περιγραφική πλευρά το μεγάλο έργο του Στράβωνα, αποτελούν την καλύτερη εισαγωγή και προετοιμασία για την κορύφωση της επιστήμης και της πρακτικής της γεωγραφικής *απεικόνισης* των Μαρίνου και Πτολεμαίου, που σφραγίζουν με το έργο τους, ιδίως με το σωζόμενο του δεύτερου, όλη τη μεγάλη ελληνική περίοδο της ιστορίας της χαρτογραφίας.

Από τον 2ο μ.Χ. αιώνα έχουμε «ψηφιακές» και εικονογραφικές αναφορές της Θεσσαλονίκης σε μείζονα γεωγραφικά τεκμήρια, όπως είναι η *Γεωγραφία* του Κλαύδιου Πτολεμαίου, στην οποία η πόλη αναφέρεται με τις σφαιρικές γεωγραφικές της συντεταγμένες, με γεωγραφικό μήκος $49,8^\circ$ και γεωγραφικό πλάτος $42,3^\circ$, κατά το πτολεμαϊκό σύστημα των μεσημβρινών και των παραλλήλων. Στο σύστημα αυτό, χρησιμοποιούνταν ο Ισημερινός, ως η αρχή μέτρησης της σφαιρικής απόστασης των παραλλήλων κύκλων προς τους πόλους (του γεωγραφικού πλάτους), ενώ ως αρχή μέτρησης της σφαιρικής απόστασης των μεσημβρινών (γεωγραφικό μήκος) θεωρούνταν, στα δυτικά, ο μεσημβρινός των Μακάρων (ή Μακαρίων) νήσων². Αξίζει να σταθούμε για λίγο στον γεωγραφικό ψηφιακό προσδιορισμό της θέσης της Θεσσαλονίκης στη *Γεωγραφία*, από τον οποίο οι σημερινές τιμές του γεωγραφικού μήκους και του γεωγραφικού πλάτους³ διαφέρουν κατά $26,9^\circ$ και $1,7^\circ$ αντίστοιχα. Παρατηρούμε ότι, ενώ η διαφορά στο γεωγραφικό πλάτος της πόλης είναι μόλις το 4% της γωνιακής της απόστασης από τον Ισημερινό, η διαφορά στο γεωγραφικό μήκος υπερβαίνει το 50% της πτολεμαϊκής τιμής του. Η μεγάλη αυτή διαφορά στο γεωγραφικό μήκος οφείλεται στο ότι αυτό δεν αντιστοιχεί σε γωνιακό μέγεθος, όπως το γεωγραφικό πλάτος, αλλά σε χρόνο⁴, ένα μέγεθος το οποίο τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αιώνα μετρήταν με

μεγάλη αβεβαιότητα, ιδιαίτερα στη θάλασσα⁵. Η διαφορά χρόνου, η οποία αυξανόταν όσο αυξάνονταν η απόσταση από την δυτική μέχρι την ανατολική άκρη της Μεσογείου, κρίνεται εύλογη και δικαιολογημένη, δεδομένων των τεχνολογικών δυνατοτήτων εκείνης της εποχής, σχετικά με τη μέτρηση του χρόνου και κυρίως στη θάλασσα. Η διαφορά του γεωγραφικού μήκους της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από τη σύγκριση της τιμής του στη *Γεωγραφία* με τη σημερινή, θα όριζε την πτολεμαϊκή αφετηρία μέτρησης του μήκους, στις Μακάρους νήσους, περίπου 27° δυτικά του μεσημβρινού του Greenwich, ο οποίος άπτεται των ανατολικών ακτών της Ιβηρικής, αντί των περίπου 16° που είναι η αντίστοιχη σημερινή δυτικά του Greenwich. Αυτό το λάθος των περίπου 11° που οφείλεται, όπως σημειώσαμε στα λάθη μέτρησης του χρόνου, ισοδυναμεί με λάθος περίπου τριών τετάρτων λεπτών της ώρας (45 λεπτά) στον υπολογισμό του χρόνου που μεσολαβεί για τη μεσουράνηση του Ήλιου στις Μακάρους νήσους και στη Θεσσαλονίκη.

Ενώ λοιπόν η Θεσσαλονίκη καταγράφεται «ψηφιακά», ως θέση στο γεωχώρο, ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ., δεν σώζονται χάρτες πτολεμαϊκής καταγωγής εκείνης της περιόδου. Μαζί με μερικές εκατοντάδες άλλα τοπωνύμια του σημερινού ελλαδικού χώρου, η χαρτογραφική απεικόνιση της πόλης τεκμηριώνεται μερικούς αιώνες αργότερα. Κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, η Θεσσαλονίκη παρακολουθείται, με μεγάλη συνέπεια θα λέγαμε, από την παγκόσμια ιστορία των χαρτών. Από τον 4ο αιώνα και ύστερα, οι χαρτογραφικές απεικονίσεις ακολουθούν το χριστιανικό πρότυπο *orbis terrarum* (ΟΤ) εκτός της πτολεμαϊκής τυπολογίας, η οποία θα «επανέλθει» στο χαρτογραφικό προσκήνιο από τα τέλη του 13ου αιώνα και ύστερα. Εάν το χαρτογραφικό έργο του Καστόριου, από το β' μισό του 4ου αιώνα (366 μ.Χ.), βασίζεται στον *Πίνακα του Αγρίππα* (ή στο *Αντονίνιο οδοιπορικό*) από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και εάν είναι ακριβές αντίγραφο του ο χάρτης που συνέταξε ο ανώνυμος μοναχός του Colmar, το 1265 και που ανακαλύφθηκε τα τέλη 15ου αιώνα από τον Konrad Pikel για να περιέλθει στην κατοχή του Konrad Peutinger, από το όνομα του οποίου έγινε γνωστός ως *Tabula Peutingeriana*⁶ (*Ποϊτινγκεριανός πίναξ*), τότε η απεικόνιση της Θεσσαλονίκης, όπως αναπαρίσταται στην *Peutingeriana* είναι κατ' αναγωγή η παλαιότερη, δεδομένου ότι, και η τεχνοτροπία της εικονογραφικής αναπαράστασής της σχετίζεται με αντίστοιχες αναπαραστάσεις που συναντάμε σε σωζόμενα ρωμαϊκά χειρόγραφα του 5ου αιώνα, όπως είναι π.χ. τα *Notitia Dignitarum*, οι εικονογραφικοί πίνακες των οχυρωμένων πόλεων στις διάφορες διοικητικές της περιφέρειες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Μεγαλοπρεπή και μοναδική τοπωνυμική απεικόνιση της Θεσσαλονίκης, ως *Tessalonica*, αντίστοιχη σε σημειολογική σπουδαιότητα με την αναγραφή ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων (Αχαΐα, Μακεδονία, Ήπειρος) συναντάμε στον σπουδαίο χάρτη του Beatus του 776, τυπολογίας ΟΤ, ενώ μοναδικής σπουδαιότητας για την πόλη είναι η επίσης τοπωνυμική απεικόνισή της, τώρα ως *Thesalonica*, στον χειρόγραφο ανώνυμο ΟΤ του Τουρίνου του 12ου αιώνα, στον οποίο αναγράφονται μόνον η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη μαζί με το περιφερειακό όνομα *Μακεδονία*, όχι μόνο στην όλη ευρύτερη περιοχή του χώρου της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και της υπόλοιπης ανατολικής Ευρώπης.

Αν και η αναφορά της Θεσσαλονίκης και η εικονογραφική, *στερεογραφικού τύπου*, επισήμανσή της στους ρωμαϊκούς χάρτες⁷ είναι ένα από τα ενδιαφέροντα στοιχεία της γεωγραφικής της σημασίας, κατά τον πρώιμο μεσαίωνα ο πιο συνηθισμένος τρόπος τοπωνυμικής αναγραφής της είναι ο *ονομαστικός*, χωρίς τον συμβολικό *σημειακό* εντοπισμό της πόλης. Αυτή είναι η περίπτωση της παρουσίας της Θεσσαλονίκης στους χάρτες ΟΤ, σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής. Με σημειακό σύμβολο και ονομαστική καταγραφή αναφέρονται οι πόλεις αργότερα, κυρίως σε χάρτες πτολεμαϊκής επιρροής και καταγωγής, όπως είναι οι αραβικοί και οι χάρτες από τον 13ο

αιώνα και έπειτα, οι ναυτικοί πορτολάνοι χάρτες, μετά την Carta Pisana του 13ου αιώνα και οι πτολεμαϊκοί χάρτες του 14ου, με αφητηρία τον βατοπαιδινό κώδικα της *Γεωγραφίας*. Ο χαρτογραφικός σημειακός – ονομαστικός προσδιορισμός των πόλεων θα συνεχιστεί πολλούς αιώνες αργότερα και, ιδιαίτερα, για τη Θεσσαλονίκη μέχρι το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, όταν πια η πόλη θα απεικονιστεί για πρώτη φορά ως *επιφάνεια*, και όχι ως σημείο, με το περιγραμμάτικα ιδιαίτερο εντός των τειχών σχήμα της.

Στο παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο της πτολεμαϊκής *Γεωγραφίας*, τον βατοπαιδινό κώδικα (τέλη 13ου – αρχές 14ου αιώνα), η Θεσσαλονίκη απεικονίζεται με σημειακό σύμβολο οχυρωμένης πόλης και με την καταγραφή του ονόματός της εντός του συμβόλου, κατά το πρότυπο του χάρτη της Ελλάδος που περιλαμβάνεται στον κώδικα αυτόν. Σε αντίθεση με τη βατοπαιδινή απεικόνιση, στον εξαιρετικό χειρόγραφο πτολεμαϊκό χάρτη του Βρυωνίου (14ος – 15ος αιώνας), η Θεσσαλονίκη σημειώνεται με μείζον σύμβολο οχυρού, ανάμεσα σε πολύ λίγες κατά το σύμβολο ομόλογες πόλεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης (μόλις τέσσερις), οι οποίες σημασιολογικά *διαφορίζονται*⁸ αμέσως μετά τη μείζονα πόλη Κωνσταντινούπολη. Στον χώρο που καλύπτει η σημερινή ελληνική επικράτεια, η Θεσσαλονίκη παραμένει, ως σύμβολο, η μόνη σπουδαία πόλη μαζί με μόλις δύο άλλες, επόμενης όμως σπουδαιότητας, κατά σύμβολο, μιας στην Πελοπόννησο (Μυστράς) και μιας στη Κρήτη.

Αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, σχετικά με την ευρωπαϊκή σπουδαιότητα της Θεσσαλονίκης, κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, η αναφορά της πόλης στον αλληγορικό χάρτη του Oricinus de Canistris. Ο ιδιόρρυθμος και τολμηρός αυτός χαρτογράφος – μοναχός από την Παβία, προηγούμενος κατά πολύ της χαρτογραφικής εποχής του, απεικονίζει, στο θρησκευτικά ταραγμένο αιώνα του, τη χριστιανική του ηθική σε πρωτοπόρο θεματικό – ιδεολογικό χάρτη. Εκεί εμπλέκει και τη Θεσσαλονίκη, από τα λίγα αστικά τοπωνύμια του χάρτη του, σε έναν τολμηρά κριτικό σχολιασμό. Είμαστε βέβαια στο α΄ μισό του 14ου αιώνα, όταν τον χριστιανικό κόσμο, δυτικό και ανατολικό, διαπερνούσε ένα ιδιαίτερα ανήσυχο και ταραγμένο ρεύμα (Avignon, 1309 – 1378 στη Δύση, Θεσσαλονίκη – Ζηλωτές, 1342 – 1350 στην Ανατολή) και ο Oricinus προφανώς ενήμερος των γεγονότων και κριτής των αντιπαραθέσεων, σχολιάζει με αιρετικό χαρτογραφικό τρόπο τα αντικρουόμενα ήθη της εποχής του, στο λυκόφως του μεσαιωνικού κύκλου και στο λυκαυγές μιας νέας μεγάλης εποχής, που ετοιμάζεται να την διαδεχτεί. Η Θεσσαλονίκη, μέσα σ' αυτήν την πρωτοφανή οπτική του Oricinus, είναι η μόνη πόλη της Ανατολής που αναφέρεται, σχολιάζεται και συσχετίζεται συμβολικά με μια υπαινικτική σκληρότητα που καταπλήσσει. Είναι μια κορυφαία χαρτογραφική παρουσία της πόλης σε εικονογραφικό χειρόγραφο του ύστερου μεσαίωνα, με πανευρωπαϊκή ακτινοβολία!

Στις αρχές του 14ου αιώνα, στο ναυτικό πορτολάνο χάρτη του Vesconte, η Θεσσαλονίκη, ως *Sallonig* επανέρχεται στην ονομαστική της αναγραφή, με χρωματικό τώρα διαφορισμό, χωρίς τη χρήση άλλου συμβόλου άστεως, όπως ήταν το πρότυπο των πρώιμων πορτολάνων χαρτών. Στον σπουδαίο καταλανικό άτλαντα (1378) του Αβραάμ Cresques, στο φύλλο της Ευρώπης – Μεσογείου – βόρειας Αφρικής – Μαύρης Θάλασσας, που ανακαλεί το πρότυπο των πορτολάνων χαρτών, εμφανίζεται η χαρτογραφική χαρακτηριστική τυπολογία της επισήμανσης τόπων με *σημαία*. Είναι ένα εξαιρετικά χαρακτηριστικό είδος θεματικής επισήμανσης που θα κυριαρχήσει στους ναυτικούς, κυρίως, χάρτες μέχρι αργά στην Αναγέννηση. Η σημαία χρησιμοποιείται όχι μόνο για τη σήμανση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στον τόπο, αλλά και ως σημαντικό σύμβολο διαφορισμού της σπουδαιότητάς του. Συχνά, αποτελεί μέσον χρονολόγησης του ίδιου του χάρτη, αν και μερικές φορές η ιδεολογία του χαρτογράφου επηρεάζει την επισήμανση του τόπου με σημαία πολύ προγενέστερη από εκείνη που θα δικαιολογούσε η εποχή σύνταξης του χάρτη⁹. Στον καταλανικό άτλαντα, η Θεσσαλονίκη είναι η μόνη πόλη που επισή-

μναιεται με σημαία όχι μόνο σε όλη την περιοχή του σημερινού ελλαδικού γεωγραφικού χώρου αλλά και στην ευρύτερή του.

Η επισήμανση της Θεσσαλονίκης με σημαία, είναι ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα στην χαρτογραφική της ιστορία. Κατά τον 14ο και 15ο αιώνα επισημαίνεται με το βυζαντινό λάβαρο των Παλαιολόγων¹⁰ ενώ κατά τον 16ο αιώνα αντικαθίσταται από λάβαρα που παραπέμπουν στην οθωμανική κυριαρχία. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η περίπτωση του γνωστού ανώνυμου πορτολάνου χάρτη της Dijon (Ευρώπη – Μεσόγειος – βόρεια Αφρική – Μαύρη Θάλασσα) που χρονολογείται στις αρχές του 16ου αιώνα και στον οποίο η Θεσσαλονίκη επισημαίνεται με στερεογραφικό σύμβολο πολύ σημαντικής οχυρωμένης πόλης. Το μεγάλο μεγέθους σύμβολο κυριαρχεί όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου γενικότερα, αλλά και στο σύνολο του χάρτη, αναδεικνύοντας τη Θεσσαλονίκη σε μέγα ευρωπαϊκό κέντρο. Στο σύμβολο επισήμανσης της πόλης αναρτάται «ανώνυμη» σημαία, σε αντίθεση με αντίστοιχα μικρότερα σύμβολα επισήμανσης άλλων πόλεων, όπου σχεδιάζονται συγκεκριμένες υπαρκτές σημαίες. Η σημειολογία της σημαίας στο σύμβολο ανάδειξης της Θεσσαλονίκης ως πολύ σημαντικής πόλης ήταν και το μοναδικό κριτήριο στο οποίο στηρίχθηκε η πρόταση αναθεώρησης της χρονολόγησης του σπουδαίου αυτού χάρτη, από το 1510, που ήταν η επικρατούσα χρονολόγηση, σε χρόνο πριν το 1429¹¹.

Στην τυπολογία των μεταγενέστερων πορτολάνων χαρτών, στους οποίους κυριαρχεί το θεματικό σύμβολο της σημαίας, με την οποία επισημαίνεται η Θεσσαλονίκη, προσδιορισμένη γεωγραφικά με τα στερεογραφικά σύμβολα της σπουδαίας πόλης, θα πρέπει να ενταχθούν οι ναυτικοί χάρτες του 16ου αιώνα, στους οποίους αναφέρεται ιδιαίτερα ο ελληνόγλωσσος της ανατολικής Μεσογείου του Γεωργίου Σιδέρη, στον οποίο η Θεσσαλονίκη απεικονίζεται με τυποποιημένο στερεογραφικό σύμβολο σπουδαίας πόλης, αλλά με επιπλέον εξαιρετική επισήμανση τετραπλού μεγαλοπρεπούς λαβάρου (οθωμανικής παραπομπής), μοναδικού σε όλη την επιφάνεια του χάρτη¹². Στην ίδια κατηγορία ενδιαφέροντος εντάσσουμε και τον ανώνυμο πορτολάνο χάρτη του Μουσείου Correr, του 16ου αιώνα, στον οποίο η μοναδική πόλη που επισημαίνεται με σημαία (ερυθρού χρώματος) είναι η Θεσσαλονίκη¹³. Η σημαία αυτή αποτελεί το μοναδικό θεματικό σύμβολο σε όλη την επιφάνεια χάρτη, στον οποίο απεικονίζεται το γεωγραφικό σύνολο Ευρώπη – Μεσόγειος – βόρεια Αφρική – Μαύρη Θάλασσα!

Στην παράδοση των χαρτών, που προέρχονται από τις πτολεμαϊκές εκδόσεις της *Γεωγραφίας*, χειρόγραφες και έντυπες, οι οποίες κατακλύζουν την ευρωπαϊκή Δύση από τον 15ο και κυρίως τον 16ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη είναι πάντα παρούσα, με σημειακή και ονομαστική τοποθέτηση με βάση τον πτολεμαϊκό κατάλογο των γεωγραφικών συντεταγμένων, όπως και όλες οι άλλες πόλεις και τοπωνύμια που περιλαμβάνονται σ' αυτόν. Δεν διακρίνεται κανείς άλλος διαφορισμός της, ούτε επισήμανσή της με θεματικό σύμβολο, οποιουδήποτε άλλου τύπου. Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη που σημειώνεται στους πτολεμαϊκής καταγωγής χάρτες όπως όλες οι άλλες μικρότερες ή μεγαλύτερες της.

Με την ανάδειξη της *προοπτικής* σε αναγεννησιακό γεωμετρικό εργαλείο στην Τέχνη αλλά και στη γραφική αναπαράσταση των πόλεων, η τρίτη διάσταση καθιερώνεται ως μείζον αντικείμενο στη χαρτογραφία με ιδιαίτερη σπουδαιότητα στις αστικές απεικονίσεις. Σπουδαία έργα αστικής απεικόνισης αναδεικνύονται τότε πολύ κοντά στη μεγάλη Τέχνη της εποχής. Σπουδαίες πόλεις της Ευρώπης απεικονίζονται σε προοπτικές προβολές και το «κίνημα» είναι τόσο μεγάλο ώστε να εκδοθεί προς τα τέλη του 16ου αιώνα ο σημαντικός Άτλας των πόλεων, *Civitates orbis terrarum*, γνωστός και ως ο Άτλας των *Braun και Hogenberg*. Στον άτλαντα αυτόν, σύνοψη των αστικών απεικονίσεων των σπουδαίων πόλεων της εποχής, η Θεσσαλονίκη είναι απύσα, όπως και άλλες πόλεις

του χώρου που περιλαμβάνει η σημερινή ελλαδική επικράτεια, όπως για παράδειγμα τα σημαντικά κέντρα της Κρήτης. Μόνο δύο πόλεις του σημερινού ελληνικού χώρου συμπεριλαμβάνονται, η Ρόδος και η Αμμόχωστος. Η απουσία της Θεσσαλονίκης από τις αστικές απεικονίσεις, σε μεγαλύτερες κλίμακες, της μεγάλης εκείνης περιόδου της χαρτογραφίας φανερώνει μια υποχώρηση, σε σχέση με το παρελθόν. Αν όχι σε αυτοτελείς αστικούς χάρτες, όπως οι σημαντικές ευρωπαϊκές πόλεις, η Θεσσαλονίκη συνεχίζει βέβαια να είναι χαρτογραφικά παρούσα σε όλους τους χάρτες της εποχής, αλλά μόνο ως σημείο και τοπωνύμιο. Είναι ενδιαφέρον ότι, κατά τον 17ο αιώνα, καταγράφονται μερικά «εικαστικά» προοπτικά της πόλης, χωρίς όμως γεωμετρική αναφορά. Τα προοπτικά αυτά, έστω και σημαντικών χαρτογράφων της εποχής, όπως είναι π.χ. ο Dapper (1688), αν και υπαινίσσονται μια Θεσσαλονίκη ναυτικό κόμβο της περιοχής, λόγω του φαινομένου ελλιμενισμού πληθώρας караβιών, αποτελούν μάλλον φανταστικά εικονογραφήματα, εφόσον απέχουν σημαντικά από πρότυπα που θα ανέμενε κανείς, με βάση τη συμπληρωματικότητα των γνώσεων που έχουμε για την πόλη και το φυσικό της περιβάλλοντα χώρο της. Για παράδειγμα, στο προοπτικό του Dapper, η κτισμένη νησίδα που απεικονίζεται μπροστά στο λιμάνι πρέπει να είναι φανταστική, εφόσον μόνο από τη βυθομετρία της περιοχής, όπως τη γνωρίζουμε από λίγο μεταγενέστερους υδρογραφικούς χάρτες, κάθε άλλο παρά δικαιολογείται το σενάριο της νησίδας. Αντίθετα, σε αχρονολογητο βενετικό προοπτικό¹, μάλλον μεταγενέστερο, η απεικόνιση της Θεσσαλονίκης είναι γεωμετρικά εντυπωσιακή και άξια ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης. Ίσως είναι το μοναδικό προοπτικό της πόλης που την αποδίδει τόσο πιστά.

Η οικεία μας χαρακτηριστική «εμβολοειδής» μορφή της εντός των τειχών Θεσσαλονίκης, κατά βορειοανατολικό άξονα, εμφανίζεται σε γαλλικό υδρογραφικό χάρτη του Θερμαϊκού του 1738. Η πόλη εμφανίζεται τότε σε χάρτη με το δικό της επιφανειακό σχήμα. Είμαστε στην εποχή της ρωσοτουρκικής αντιπαράθεσης και της στροφής της Πύλης προς τη Γαλλία, όταν η πρωτοπόρα υδρογραφική υπηρεσία του γαλλικού ναυτικού συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της και στη Θεσσαλονίκη. Ο χάρτης της, του 1784, αν και κατ' εξοχήν υδρογραφικός, μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος επιφανειακός αστικός χάρτης της πόλης, με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Σχεδιασμένος με την αισθητική της εποχής του, σε κλίμακα περίπου 1:15.000, είναι ο πρώτος σε αστική κλίμακα, στον οποίο αποτυπώνεται η αστική θεματική ταξίθεσία της πόλης, το ανάγλυφο και ο εγγύς περιβάλλον φυσικός χώρος της, με εμφανές το οριζοντιογραφικό λάθος του υπερυψωμένου ανάγλυφου της προς το Επταπύργιο. Είναι ένας χάρτης που ακολουθεί την τυπική χαρτογραφική αρχή της κανονικότητας του προσανατολισμού με το Βορρά «προς τα επάνω». Μια κανονικότητα που θα αλλοιωθεί στους μετέπειτα αστικούς χάρτες της Θεσσαλονίκης έτσι ώστε να παρασύρει τελικά σε σύγχυση και τη γεωγραφική συνείδηση προσανατολισμού των κατοίκων της¹⁴.

Το 1798, σε μια προχωρημένη για την επιστημονική χαρτογραφία εποχή, ο Ρήγας Βελεστινλής τυπώνει στη Βιέννη το χάρτη σταθμό της ελληνικής χαρτογραφίας, την μνημειακή του *Χάρτα*. Η *Χάρτα* δεν προέρχεται από επιστημονική χαρτογράφηση, αλλά είναι μια παράγωγη χαρτογραφική σύνθεση με βάση παλαιότερα πρότυπα, στα οποία ο Ρήγας προσέθεσε την δική του γεωγραφική οπτική και ιδεολογία προσδίδοντας στον χάρτη αυτόν διαστάσεις πολύ πιο πέρα από τις τρέχουσες χαρτογραφικές της εποχής του¹⁵. Στη *Χάρτα* η Θεσσαλονίκη εμφανίζεται με κύριο σημειακό σύμβολο, οχυρής πόλης, ενώ είναι δευτερεύουσα η τοπωνυμική της αναφορά ως «Θεσσαλονίκη» υπέρ της πρωτεύουσας αναφοράς της ως «Θέρμη»! Προφανώς ο Ρήγας ακολουθεί εδώ, όπως και αλλού, το ονοματολογικό πρότυπο του Delisle, ο οποίος εξέδωσε το 1700 τον ιστορικό του χάρτη της βόρειας Ελλάδας. Όμως, το θεματικό – χαρτογραφικό ενδιαφέρον στοιχείο για τη Θεσσαλονίκη, είναι η τοποθέτηση στο βόρειο Θερμαϊκό, «μπροστά» ακριβώς από την πόλη, των δύο όψεων αρχαίου νομίματός της. Στο νόμισμα

αυτό¹⁶, που εντάσσεται σε μια λαμπρή σύλληψη του Ρήγα, για μια ιδιαίτερη «νομισματική θεματική» της Χάρτας, απεικονίζεται με το όνομά της, η σύζυγος του Κασσάνδρου και αδελφή του Αλέξανδρου, η Θεσσαλονίκη, προσδίδοντας έτσι, στο δευτερεύον, στη Χάρτα, τοπωνύμιο της πόλης, μια άλλη διάσταση ιστορικής σημασίας.

Από τον 19ο αιώνα και ύστερα, η Θεσσαλονίκη ακολουθεί τις εξελίξεις της επιστημονικής (γεωδαιτικής) χαρτογραφίας και αναδεικνύεται, κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα και κατά το πρώτο του επόμενου 20ού, σε κέντρο σπουδαίων αστικών χαρτογραφικών εργασιών, στο πλαίσιο του οθωμανικού αστικού εκσυγχρονισμού, στις οποίες ξεχωρίζουν εκείνες του 1880, εντός των τειχών, του 1895, του 1898-99 και του 1910, όλες με τις νότιες και βόρειες επεκτάσεις εκτός των τειχών και, μετά την απελευθέρωση της πόλης, της Στρατιάς της Ανατολής του 1916 και του Λαμπαδαρίου του 1917, μετά τη μεγάλη πυρκαγιά. Η αξιοσημείωτη πορεία της Θεσσαλονίκης στη χαρτογραφική ιστορία, ελληνική και παγκόσμια, συνεχίζεται και ενισχύεται επίμονα και στις μέρες μας, με σύγχρονους σταθμούς την ίδρυση στην πόλη, της *Χαρτογραφικής Επιστημονικής Εταιρίας Ελλάδας* (1994), μέσω της οποίας εκπροσωπείται η ελληνική χαρτογραφία στη διεθνή χαρτογραφική κοινότητα¹⁷ και του *Εθνικού Κέντρου Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη* (1997) το οποίο αναπτύσσει και διαδίδει μεθοδικά και συστηματικά στη χώρα μας, αλλά και με σημαντική διεθνή απήχηση, την παιδεία, τον πολιτισμό και την ευρύτερη κληρονομιά της χαρτογραφίας και των χαρτών¹⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Ο Ευκλείδης διατύπωσε την πεποίθηση ότι είναι δυνατή η πλήρης περιγραφή του κόσμου (της γης) μόνο με αριθμούς (ψηφία).
- ² Τα σημερινά Κανάρια νησιά (Islas Fortunatas στην παλαιότερη ισπανική γλώσσα), νοτιοδυτικά της Ιβηρικής.
- ³ Οι σημερινές τιμές του γεωγραφικού μήκους και πλάτους της Θεσσαλονίκης είναι 22,9° (από τον μεσημβρινό του Greenwich) και 40,6° (από τον Ισημερινό) αντίστοιχα.
- ⁴ Η αντιστοιχία γεωγραφικού μήκους και χρόνου προκύπτει από το ότι η πλήρης περιστροφή της γης, κατά περίμετρο 360° στον Ισημερινό, γύρω από τον άξονά της, ισοδυναμεί σε χρονική διάρκεια 24 ωρών. Επομένως 1° γεωγραφικού μήκους στον Ισημερινό ισοδυναμεί με χρόνο 4 πρώτων λεπτών της ώρας.
- ⁵ Μέθοδοι μέτρησης της διαφοράς χρόνου (και άρα διαφοράς γεωγραφικού μήκους) από τόπο σε τόπο ήταν ήδη γνωστοί από τον Ίππαρχο και χρησιμοποιούνταν, τουλάχιστον στη θάλασσα, μέχρι σχετικά πρόσφατα στην ιστορία του προσδιορισμού του γεωγραφικού μήκους.
- ⁶ Το 1714 περιήλθε στην κατοχή του Ευγενίου της Σαβοΐας για να καταλήξει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης.
- ⁷ Με την προϋπόθεση βέβαια ότι ο σωζόμενος ποϊτινγκεριανός πίνακας είναι ακριβές αντίγραφο ρωμαϊκού πρωτότυπου του 4ου αιώνα.
- ⁸ Ορολογία της Θεματικής Χαρτογραφίας για την κατάταξη των συμβόλων, βλ. Ε. Λιβιεράτος, *Γενική χαρτογραφία και εισαγωγή στη Θεματική χαρτογραφία*, Θεσσαλονίκη, Ζήτη, 1987.
- ⁹ Είναι η περίπτωση π.χ. της χρήσης βυζαντινής σημαίας για την επισήμανση της Κωνσταντινούπολης σε ναυτικούς πορτολάνους χάρτες του 16ου αιώνα, έναν αιώνα μετά την άλωση, από τον Γεώργιο Σιδέρη, (β' μισό 16ου αι.).
- ¹⁰ Ο κιτρινόχρους σταυρός σε πορφυρό φόντο με τα τέσσερα Β κατοπτρικά τοποθετημένα στα τέσσερα τμήματα του φόντου.
- ¹¹ Η τρίτη και τελευταία οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης γίνεται το 1430.
- ¹² Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ, ότι στον χάρτη αυτόν, η Κωνσταντινούπολη δεν επισημαίνεται με προοπτικό σύμβολο πόλης, αλλά με δύο μόνο σημαίες, μια οθωμανική και μια μεγαλύτερη βυζαντινή (ενάμισι αιώνα μετά την Άλωση).
- ¹³ Το ανώνυμο προοπτικό της Θεσσαλονίκης του Μουσείου Correr εντοπίστηκε από τον επιμελητή του Μουσείου Camillo Tonini.
- ¹⁴ Είναι γνωστή αυτή η συμπαθής σύγχυση προσανατολισμού, κατά την οποία η πραγματικά βόρεια Θεσσαλονίκη αποκαλείται «δυτική» και η πραγματικά νότια, «ανατολική»!
- ¹⁵ Ε. Λιβιεράτος, 1999. *Χαρτογραφίας και χαρτών περιήγησις. Από τους Ίωνες στον Πτολεμαίο και τον Ρήγα*. Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- ¹⁶ Νόμισμα των μέσων του 3ου αι. της εποχής του Βαλεριανού και Γαλλινού, βλ. I. Touratsoglou 1988, *Die Muenzstaette von Thessaloniki in der Roemischen Kaiserzeit (32/31 v/Chr. bis 268 n.Chr.)*, Berlin και Β. Πέννα 1998, Τα νομίσματα της Χάρτας του Ρήγα. Στο: *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελετών Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα.
- ¹⁷ International Cartographic Association.
- ¹⁸ Βλ. <http://www.maplibrary.gr>